

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Джерела та історіографія проблеми.....	7
Розділ II. Русь під ординським ярмом.....	14
2.1. Особливості господарського розвитку руських земель під владою монголо-татар.....	14
2.2. Зміни в організації політичної влади на Русі.....	25
2.3. Православна церква в умовах ординського ярма.....	34
Розділ III. Наслідки від панування Золотої Орди на руських землях.....	43
Висновки.....	52
Список джерел та літератури.....	57
Додатки	

Вступ

Актуальність теми дослідження. Взаємини Русі і Золотої Орди завжди привертали увагу фахівців. Це не дивно, адже тривалий період залежності руських: українських, російських, білоруських князівств від монголів – один з найдраматичніших в історії Східної Європи. Особливо це стосується періоду 1263-1327 рр., який по праву можна назвати «темними десятиліттями» історії. Монгольська навала застала Русь в стані політичної нестабільності. У першій третині XIII ст. на Русі існувало дванадцять територіально-політичних утворень, земель, якими управляли князі – представники княжого роду Рюриковичів. Князям не вдалося домовитися навіть перед обличчям монгольської загрози. Напад монгольської армії на Північно-Східну (1237-1238 рр.) і Південну (1239-1241 рр.) Русь призвели до розгрому руських державних утворень і втрати ними політичної незалежності. Сюзеренами руських князів стали монгольські імператори – правителі Монгольської імперії з центром у м. Каракорум.

Пізніше васальна залежність руських князівств і Золотої Орди стали основою, що призвела до виникнення централізованої російської держави. Її початковим етапом була консолідація розрізнених північно-східних земель навколо Москви і Новгороду, що створило умови для звільнення від татаро-монгольського ярма, відновлення державної незалежності і зростання національної самосвідомості. Наявність такої потужної політичної сили, як Золота Орда, впливало також на специфіку князівської боротьби, економіку країни, роль релігії в той час. Це не дивно, оскільки становлення і розвиток Московської Русі відбувалося саме тоді, коли Північно-Східна Русь межувала з Ордою – державою, в залежності від якої знаходилися в середині XIII ст. руські землі. Відносини ці не відрізнялися однозначністю: полярно протилежними виглядає участь Івана Калити в ординському каральному поході на Тверське князівство у 1238 році і розгром його онуком Дмитром Івановичем війська Мамаю на ординській території в 1380 р.

Економічні, соціальні, політичні та релігійні умови формування єдиної російської держави досить докладно розглянуто в багатьох роботах, чого не можна сказати про комплексне висвітлення цього питання. Саме в цьому полягає актуальність нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є руські князівства протягом 1237-1480 рр. у взаємозв'язках із ординськими ханами.

Предметом дослідження є питання васальної залежності політичного, економічного, релігійного устрою Русі від Орди протягом 1237-1480 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1237 по 1480 рр. Нижній кордон визначається завоюванням руських князівств монголо-татарськими військами. Верхній – оформленням незалежності Русі від Орди за фактом перемоги під час «стояння на Утрі» в 1480 р. і формуванням закінченою закінченої концепції ординського панування в суспільній думці того часу.

Географічні межі дослідження – це землі степової і лісостепової зони від нижнього Дунаю на заході до Іртиша на сході. Саме вони стали основною територією Улус Джучі, нерідко, аж до XV-XVI століть зберігаючи у східних авторів свою історичну назву – Дешт і-Кипчак. Іншими словами це територія Східної Європи, куди входили Володимирське, Новгородське, Ростовське, Суздальське, Ярославське, Переяславське, Тверське, Московське, Білозерське, Київське, Чернігівське, Полоцьке, Углицьке, Костромське, Городецьке, Стародубське, Юр'ївське, Дмитрово-Галицьке, Галицько-Волинське князівства. Або сучасні області європейської частини РФ, Білорусі та України.

Мета роботи – дослідити і реконструювати основні етапи та особливості васальної залежності руських князівств від ординських ханів протягом 1237-1480 рр.

У відповідності з метою дослідження ставляться такі **завдання**:

1. Проаналізувати джерела та історіографію питання.
2. Розглянути причини занепаду Русі на початку XIII ст.
3. Визначити особливості князівської боротьби за владу на різних відрізках досліджуваного періоду та вивчити вплив Орди на цей процес;

4. Показати особливості господарського розвитку руських земель в період татаро-монгольського ярма;
5. Визначити, які зміни в організації влади на Русі відбулися в період васальної залежності Русі від ординських ханів;
6. Розглянути підйом Російської православної церкви на Русі в досліджуваний період та показати її значення для боротьби проти ординського ярма;
7. Висвітлити наслідки васальної залежності руських князівств від Золотої Орди.

Методологія дослідження. Методологічну основу роботи склали основоположні принципи історичної науки: принцип історизму, що вимагає розгляду історичних концепцій взаємин Русі і Золотої Орди в їх розвитку та взаємозв'язку; принцип наукової об'єктивності та системності, що дозволяє провести об'єктивний аналіз, дати оцінку фактам, що належать до теми, в їх сукупності; принцип цілісності, що дозволяє підходити до вивчення сучасної історіографії російсько-ординських відносин як до системи взаємозалежних елементів історичного знання і причин, що детермінують їх зміну. Також при проведенні дослідження застосовувався історико-генетичний метод, сутність якого полягає «у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, що дозволяє найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта». В нашому випадку відтворення залежності Русі від Орди. У відповідності з даним методом, вивчення предмету проводилося в хронологічній послідовності, від одиничного до особливого, а потім до загального і загального.

Наукова новизна бакалаврського дослідження полягає в тому, що дана тема стала предметом спеціального дослідження, як одного з найбільш маловивчених періодів російської історії. У роботі виявлені методи і засоби, якими користувалися князі для боротьби з ординським засиллям і своїми суперниками; уточнені деякі події політичної історії Русі середини XIII – першої чверті XIV ст., визначено основні фактори, що впливали на наслідки васальної залежності Русі;

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися при вивченні проблем розвитку російської держави в школах, вищих навчальних закладах, під час лекцій та семінарів. Також висновки і положення дослідження можуть бути використані при створенні праць з історії Русі і Орди XIII-XV століть, в лекційних курсах, науково-просвітницької діяльності.

Структура роботи. Дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків, викладених на 56 сторінках, списку використаних джерел з 75 найменувань на 6 сторінках та 4 додатків на 4 сторінках. Загальний обсяг роботи – 65 сторінок.

Висновки

Проведений аналіз питання про залежність руських князів від ординських ханів, дозволяє зробити такі висновки.

- Встановлено, що історіографія роботи вказує на давній інтерес істориків до вказаного питання. Впродовж XVII-XX ст. історія татаро-монгольського ярма, як і взаємовідносин руських князів і ханів отримала значний розвиток у дореволюційній, радянській та сучасній російській і українській історіографії. Найбільше значення для нашого дослідження мали роботи Б.Д. Грекова, Л. Гумилёва, О. Бойка, В.Т. Пашуто, О. Русини, Мизун Ю.Г., Мизун Ю.В., В.А. Кучкина та інших.
- Визначено, що господарський розвиток Русі в наслідок монголо-татарського нападу та поневолення, не перервався. Хоча й отримав суттєвий удар і затримка була значною. Протягом більш-ніж двох сотень років руські князівства були змушені платити татарам різноманітні податки та збори. Внаслідок захоплення руських земель було знищено значну кількість населення, спалено міста і села, зруйновано виробництво. В XIII та наступних століттях напади повторювалися, але не з такою жорстокістю. Тут вже вплив на господарство мала міжкнязівська боротьба. Після захоплення монголо-татарами руських земель торгівля була змушена переорієнтуватися з Європи та Азію.
- Проаналізовано, документи і матеріали і тому визначено, що політичне становище князів залежало від існування Золотої Орди, під безпосереднім впливом якої відбувалися всі найбільші події політичного життя регіону. Вплив татар не зводилося до цілеспрямованих дій ханів, а виражалося в залежності політичної ситуації в Північно-Східній Русі від стану справ в Орді, яка чітко простежується протягом усього вивченого періоду. Основним методом, який використовували князі для боротьби зі своїми суперниками, було звернення за допомогою до хана. Підтримка правителя Золотої Орди забезпечувала перемогу будь-якого князя, незалежно від його військового потенціалу, матеріальних і людських ресурсів. Тому тут на перше місце почали виходили дипломатичні

засоби, за допомогою яких можна було вплинути на хана, схилити його на свій бік, зганьбити в його очах князя-суперника.

- Зазначено, що в ході монголо-татарського завоювання в першій половині XIII століття було перервано поступальний розвиток і мирне функціонування руських князівств. Персональний склад російської знаті був значно скорочений (за рахунок військових втрат), а уціліла в ході завойовницьких воєн аристократія завойованих народів була включена до складу еліти Джучієва Улуса.

- Доведено, що на території підкорених руських князівств була встановлена система залежних від Орди відносин, яка включала в себе: набуття монгольським каганом (пізніше – ординським ханом) суверенітету над князівствами; васально-ленну залежність; поширення на залежних землях судових прав хана і його чиновників; податкову залежність; адміністративну залежність (поява в руських князівствах особливих ординських чиновників – численників, баскаків, даруг); воєнно-політичну залежність. Дана система залежності Русі від Орди є особливою формою, яка в повній мірі не знаходить відповідників в інших видах підпорядкування. Саме в зв'язку з цим для позначення системи залежності і часу підпорядкування руських князівств Джучієву Улусу слід вживати усталений в історіографії термін «ярмо». Даний термін дозволяє в повній мірі враховувати всі форми підвладної динаміку їх змін протягом часу залежно Русі від Орди, не вводячи плутанину при вживанні інших усталених понять.

- Доказано, що сама система залежних відносин – ординське ярмо – була статичною. Взявши за критерій зміну ступеня суверенітету і юрисдикції ординського хана щодо російських князівств, можна виділяється сім періодів:

- 1) 1223-1242 – час завоювання;
- 2) 1242-1245 – оформлення залежності (умовно-васальної);
- 3) 1245-1263 – період максимального прояву всіх ознак залежності від центрального уряду Монгольської імперії (умовно – імперський період);
- 4) 1263-1290-1310-і рр. – період широкого представництва ординських чиновників – баскаків (умовно – басмацький період);

5) 1290-1389 рр. – час скорочення представництва баскаків і посилення влади князя (умовно – міністеріальний період);

6) 1389-1434 рр. – період переходу затвердження князівств в сферу повноважень князів (передача у спадщину) (умовно-перехідний період);

7) 1434-1480 рр. – час, коли основним і єдиним ознакою залежності є виплата ординської данини – «виходу»

- Максимальну ступінь залежності ми спостерігаємо в 1245-1263 рр.; мінімальну – в 1434-1480 рр.

- Підтверджено, що загалом, визнавши владу ординського хана, руські князі погоджувалися з нормами монгольської політичної культури. Отримуючи ярлики на свої князівства, виплачуючи данину і беручи участь в військові акціях ординських ханів, руська знать виявилася включена в систему взаємодій еліти Джучиева Улус на правах улусних володарів (темників і тисячників). Це означало включення їх до складу правлячої верстви Орди. Більшість політичних питань відтепер вирішувалися при дворі ординського хана. Тому необхідність перебування князів у ставці степового правителя довгий час була неминучою. Переважна більшість поїздок до двору ординського хана здійснили великі князі відповідних князівств, або найближчі претенденти на великокняжий титул. Необхідно підкреслити, що саме вони визначали шляхи розвитку князівств, зокрема, і Русі в XIII-XV ст., в цілому. Цей факт наводить на думку про те, що саме в столиці Орди остаточно вирішувалася доля того чи іншого великого князівства. Показово, однак, що вже з початком XV в. в Орді спостерігається різке зниження кількості поїздок руських князів до ординського двору. Дана обставина знаходиться в прямому зв'язку з ослабленням центральної ханської влади. Мабуть, хани в даний час виявилися не в змозі вирішувати долі російських князівств. Князі більше не вважають за потрібне відправлятися в далеку і небезпечну подорож, яке не матиме ніякого впливу на політичне життя в князівствах. Уже в кінці XIII в. збір данини Орда передала руським князям, що полегшувало їм можливість для фінансового і політичного маневрування. Іван Калита та інші нащадки Олександра Невського

продовжували проводити політику «смиреної мудрості», поступово накопичуючи передумови для перелому в тому, що відбувається.

- Визначено, що у 1261 року в Сараї була заснована єпархія російської церкви, що дозволило через місіонерську та проповідницьку діяльність поширювати духовно-культурний вплив Русі на Орду, а також захищати інтереси православних бранців. У 1279 р. руський митрополит отримав від хана охоронну грамоту, яка визнавала недоторканність православної віри, храмів і церковного майна. Православна церква звільнялася від виплати данини монголам, що дозволяло їй постійно збагачуватися, а на думку радянських істориків і під її прикриттям формувати матеріальну базу для початку визвольної боротьби.

- З'ясовано, що питання про формування визвольної ідеології остаточно вийшов на порядок денний лише в 1313 році після оголошення ханом узбеків ісламу офіційною релігією Орди. До цього моменту події розвивалися так, що Золота Орда могла стати якщо не прямо російською, то монголо-російською державою, як була монголо-китайська, монголо-перська, а з іншого боку – литовсько-руська. Істотним для такого злиття в нових монгольських державах було релігійне питання. Культурна злиття було повним, коли правляча монгольська знать приймала віру більшості населення країни, як це було в Китаї (буддизм) і в Персії (іслам). За умови, що монгольські хани взяли б православ'я, духовним і культурним центром російської землі міг виявитися Сарай, а не Москва. У той же час тривале спілкування Русі і Золотої Орди призвело до обопільного взаємному впливу друг на друга в господарстві, побуті, мові.

- Досліджено, що наслідки монголо-татарського ярма мали значний вплив на зміни, які відбулися з народом і суспільством в період таких тривалих історичних подій. Сумно, що було потрібно майже триста років, щоб князі і вся правляча верхівка зрозуміли – сила в єдності. Переживши монголо-татарське ярмо, народи Русі об'єдналися в централізовану державу. Це було значним плюсом в той період. Але не можна заперечувати і того, що наслідки виявилися важкими для розвитку обох країн – Русі і Орди. Проблеми взаємовпливу стали

причиною подальшого відставання Російської держави від загальноєвропейського розвитку: країні ще довго довелося відходити від важких наслідків ярма. Зруйновані міста, розорені князівства вимагали довгого відновлення. Але збереглося православ'я, яке стало сполучною ланкою в житті народу і держави, та ідеологією на основі якої російська держава успадкувала найгірші традиції монголів – жорстокість, бажання влади, земель, поневоленого населення.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Бескровный Л. Г. Хрестоматия по русской военной истории. – М.: Воениздат, 1959. – 649 с.
2. Бобров А.Г. Новгородские летописи XV века / А.Г. Бобров – СПб.: Дмитрий Буланин, 2001. – 289 с.
3. Галицко-Волынская летопись // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 5. – СПб., 2000. – 515 с.
4. История государственного управления в России (X – XXI вв.): хрестоматия / Под общ. ред. Р. Г. Пихой. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 591 с.
5. Летописные повести о монголо-татарском нашествии / подгот. текста, пер. и коммент.: Д. М. Буланин // БЛДР. 2000. – Т. 5. – 470 с.
6. Літопис Руський / Переклад з давньоруського за ред. Л.Є. Махновця – К.: Дніпро, 1989. – 519 с.
7. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – 701 с.
8. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Вып. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 2-3: Лаврентьевская летопись по Суздальскому списку. – Л., 1927-1928; – М., 1962; – М., 1997. – 1021 с.
9. Полное собрание русских летописей. Том I. Летопись по Лаврентьевскому списку. – Л.: Издательство Академия наук СССР, 1926-1928. – 579 с.
10. Сборник документов по истории СССР для семинарских и пратических занятий (период феодализма). – Ч.V. – Под ред. В.В. Мавродина. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1976. – 271 с.
11. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г. Учеб. Пособие для студентов педагогических университетов по специальности «История» / Сост. Епифанов П.П., Епифанова О.П. – М.: Просвещение, 1987. – 400 с.

12. Хрестоматія з історії СРСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця XVII ст. Упорядник В.І. Лебедев, М.М. Тихомиров, В.Є. Сирочкін. – К.: «Радянська школа», 1950. – 821 с.

Література:

13. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. II-я пол. XV века. / К.В. Базилевич – М.: Московский университет, 1952. – 340 с.

14. Барышкова, К. В., Подсумкова, А. А. История государственного управления и муниципального самоуправления в России: учебник / К. В. Барышкова, А. А. Подсумкова. – М.: Омега-Л, 2008. – 224 с.

15. Бойко О.Д. Навчальний посібник / Бойко О.Д. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.

16. Вернадский В.Г. Монголы и Русь / Г.В. Вернадский – Тверь – Москва Аграф, 2000. – 480 с.

17. Вернадский Г.В. Монгольское иго в русской истории / Г.В. Вернадский // Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. – М.: 1997. – С. 250-264.

18. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение / Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский – М.: Наука, 1950. – 208 с.

19. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков – М.: Просвещение, 1949. – 509 с.

20. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М.: Наука, 1975. – 519 с.

21. Греков И. Б., Шахмагонов Ф. Ф. Мир истории: Русские земли в XIII-XV веках / Худож. К. Сошинская. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 334 с., ил.

22. Гумилёв Л. Н. Давняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилёв – М.: Мысль, 1995. – 511 с.

23. Гумилёв Л. Н. От Руси к России / Л.Н. Гумилёв – М.: АСТ, 2008. – 392 с.

24. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.) / И.Н. Данилевский – М.: Аспект Пресс, 1998. – 399 с.

- 25.** Зимин А. А. Крупная феодальная вотчина и социально – политическая борьба в России (конец XV –XVI века) / А.А. Зимин – М., «Наука», 1977. – 355 с.
- 26.** Зимин А. А. Россия на рубеже XV-XVI века. Очерки социально-политической истории / А.А. Зимин – М.: Мысль, 1982. – 331 с.
- 27.** Золотая орда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%8F_%D0%9E%D1%80%D0%B4%D0%B0
- 28.** История государственного управления в России: учеб. / В. Г.Игнатов [и др.]; отв. ред. В. Г. Игнатов. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 392 с.
- 29.** История государственного управления в России: учеб. Изд. 4-е, перераб. и доп. / Под общ. ред. Р. Г. Пихои. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 440 с.
- 30.** История государственного управления в России: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям, по специальности «Государственное и муниципальное управление» / под ред. А. Н. Марковой, Ю. К. Федулова. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2007. – 319 с.
- 31.** История государственного управления России: учеб. пособие / В. В. Моисеев. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2010. – 440 с.
- 32.** Історія СРСР / Під ред. М. В. Нечкіної. – М.: Наука, 1995. – Т.2. – 460 с.
- 33.** Історія СРСР / Під ред. П. І. Кабанова, В. В. Мавродіна. – М.: 1959. – 520 с.
- 34.** Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гурій та ін.; Під ред. В.А. Смолія – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1997. – 416 с.
- 35.** Історія України / Відповідальний ред. Ю.Сливка; керівник авт. колективу Ю.Зайцева. – Вид. 4-те. – Львів: «Світ», 2003. – 520 с. іл.
- 36.** Кабанова П. И. Курс лекций по истории СССР / П.И. Кабанова – М.: МГУ, 1963. – 350 с.
- 37.** Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин – М.: Эксмо, 2004. – 1020 с.
- 38.** Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI веков / С.М. Каштанов – М.: «Наука», 1967. – 391 с.

- 39.** Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах / В.О. Ключевский – М.: Мысль, 1993. Кн. 1. – 572 с.
- 40.** Ключевский В.О. Сочинения / В.О. Ключевский – М.: Госполитиздат, 1956. – 425 с.
- 41.** Костомаров Н. И. Русская республика (Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки). / Н.И. Костомаров – М.: Смоленск: Чарли; Смядынь, 1994.– 544 с.
- 42.** Краткая история СССР / Под ред. Н. Е. Носова. В II ч. – Л.: Наука, 1972. Ч. I.– 440 с.
- 43.** Кучкин В. А. Города Северо-Восточной Руси в XIII – XV веках: крепость и посад, городское население / В.А. Кучкин // История СССР. – 1991. – № 2. – С.73-84.
- 44.** Кучкин В. А. Древнерусские княжества X-XIII вв. / В. А. Кучкин. – М.: Наука, 1975. – 303 с.
- 45.** Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. / В. А. Кучкин. – М.: Наука, 1984. – 353 с.
- 46.** Логунова Г.В. Русь и Золотая орда проблема взаимовлияния : учеб. пособие / Г. В. Логунова. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с.
- 47.** Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV-XV вв. / Я.С. Лурье – Л.: 1986.– 511 с.
- 48.** Маслова С.О. Институты ордынской власти над Русью (баскаки, даруги, послы): дис. на соискание ученой степени кандидата ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / С.О. Маслова – Москва: 2015. – 154 с.
- 49.** Мизун Ю.Г., Мизун Ю.В. Ханы и князья. Золотая Орда и русские княжества / Ю.Г. Мизун, Ю.В. Мизун – М.: Вече, 2005. – 336 с., ил.
- 50.** Насонов А. Н. Монголи і Русь. Історія татарської політики на Русі / А.Н. Насонов – М.: Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1940. – 178 с.
- 51.** Нолев Е.В. Современная историография взаимоотношений Руси и Золотой Орды (Улуса Джучи): автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования/ Е. В. Нолев – Улан-Удэ: 2013. – 24 с.

- 52.** Омельченко Н. А. История государственного управления в России: учеб. / Н. А. Омельченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 454 с.
- 53.** Пашуто В. Т. Александр Невский и борьба русского народа за независимость (XIII в.) / В.Т. Пашуто – М.: 1956. – Государственное Учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1951. – 134 с.
- 54.** Пашуто В. Т. Очерки истории СССР. XII-XIII вв. / В.Т. Пашуто – М.: Учпедгиз, 1960. – 220 с.
- 55.** Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость в XIII веке / В.Т. Пашуто – М.: Глав. издд. пол. лит. 1956. – 279 с.
- 56.** Похлебкин В.В. Татары и Русь: 360 лет отношений, 1238-1598 гг. Справочник. / В.В. Похлебкин – М: Международные отношения, 2000. – 192 с.
- 57.** Рибакон Б. А. Ремесло Стародавній Русі / Б.Д. Рибакон – М.: Изд. АН СССР, 1948. – 792 с.
- 58.** Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина. – Київ: Альтернативи, 1998. – 320 с.
- 59.** Сахаров А. М. Изучение социально-экономической основы объединения русских земель в советской исторической литературе. / А.М. Сахаров // История СССР. – 1976. – № 6. – С. 72-92.
- 60.** Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVII вв. / А.М. Сахаров – М.: Высшая школа, 1969. – 224 с.
- 61.** Свержение монголо-татарского ига [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B8%D0%B3%D0%B0
- 62.** Северо-Восточная Русь – [Электронный ресурс] режим доступа:
<http://ru.wikipedia.org/wiki/%>

- 63.** Селезнёв Ю. В. Русские князья в политической системе Джучиева улуса (орды): дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Ю.В. Селезнёв – Воронеж: 2014. – 595 с.
- 64.** Скрынников Р. Г. История Российская IX-XVII вв. / Р.Г. Скрынников – М.: Весь Мир, 1999.– 496 с.
- 65.** Славянская энциклопедия. Киевская Русь-Московия: в 2 т. Т.2. Н-Я. / Авт. Сост. В.В. Богуславский. – М.: Олма-Пресс, 2005. – 816 с.: ил.
- 66.** Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Изд. соц.-экон. литературы, 1960. – В 15 кн. Кн.1. – 809 с.
- 67.** Татаро-монгольское иго [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B8%D0%B3%D0%BE
- 68.** Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962. – В 5 томах. Т.1. – 497 с.
- 69.** Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров – М.: Госполитиздат, 1956. – 477 с.
- 70.** Трошкова Е.А. История государственного управления: учебное пособие / Е.А. Трошкова – Челябинск: 2013. – 380 с.
- 71.** Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304 / Дж. Феннел / Пер. с англ. В. В. Голубчиковой. – М.: Прогресс, 1989. – 296 с.
- 72.** Фроянов И. Я. Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И.Я.Фроянов, А.Ю. Дворниченко – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988.– 269 с.
- 73.** Хрусталёв Д.Г. Русь от нашествия до «ига» / Д.Г. Хрусталёв – СПб. : Евразия, 2008. – 384 с.: ил.
- 74.** Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV – XV веках. Очерки социально-экономической и политической жизни Руси / Л.В. Черепнин – М.: Наука, 1960. – 899 с.
- 75.** Шмурло Е. Ф. Курс русской истории. Возникновение и образование Русского государства (862-1462) / Е.Ф. Шмурло – СПб.: АЛЕТЕЯ, 1998.– 542 с.

Додатки

Додаток А

Золота Орда на 1389 р.

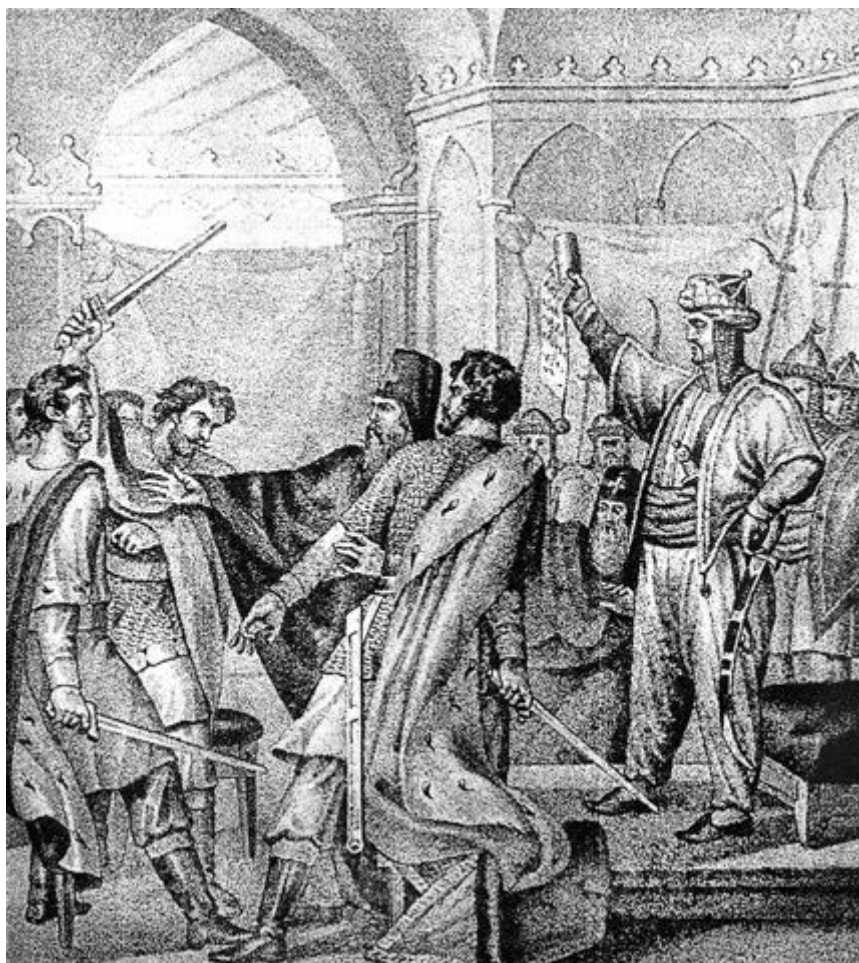

(Золотая орда [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%8F_%D0%9E%D1%80%D0%B4%D0%B0)

Додаток Б

Борис Чориков «Распря русских князей в Золотой Орде за ярлык на великое княжение»

(Татаро-монгольское иго [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE->

[_%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B8%D0%B3%D0%BE\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%B5_%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B8%D0%B3%D0%BE)

Додаток В

Князь Даниїл Олександрович Московський

(Северо-Восточная Русь – [Электронный ресурс] режим доступа:
<http://ru.wikipedia.org/wiki/%>)

Додаток Г

Печатки великих князів

*Печатки кн. Олександра
Невського*

*Печатка кн. Андрія
Ярославовича*

*Печатка кн. Ярослава
Афанасія Ярославича*

(Северо-Восточная Русь – [Электронный ресурс] режим доступа:
<http://ru.wikipedia.org/wiki/%>